

A photograph of a pink lotus flower in full bloom, surrounded by green lily pads on a pond. The image is slightly faded to allow text to be overlaid.

De Lotusvijver

Een vergelijking tussen de OHM en de BOS

Bacheloreindwerkstuk

Jytte Glissenaar

3113086

Taal- en Cultuurstudies

Universiteit Utrecht

Begeleider:

David J. Bos

Godgeleerdheid

December 2010

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. De Publieke Omroep in Nederland	4
2.1 Geschiedenis	4
2.1.1 Radio	4
2.1.2 Televisie	4
2.2 Hedendaagse inrichting	6
2.3 De 2.42-Omroepen	7
2.3.1 IKON	7
2.3.2 RKK	8
2.3.3 Joodse Omroep	8
2.3.4 HUMAN	8
2.3.5 ZvK	9
2.3.6 NMO en NIO	9
3. De hindoeïstische gemeente in Nederland	11
3.1 Afkomst	11
3.2 Stromingen en bewegingen	11
3.3 Religieuze praktijk	12
3.4 Organisaties	13
4. De boeddhistische gemeente in Nederland	14
4.1 Afkomst	14
4.2 Stromingen en bewegingen	14
4.2.1 Mahayana boeddhisme	14
4.2.2 Vajrayana boeddhisme	15
4.2.3 Zenboeddhisme	15
4.3 Religieuze praktijk	15
4.4 Organisaties	15
5. De Stichting Organisatie voor Hindoe Media OHM	16
5.1 Doelgroepen	16
5.2 Visie	16
5.3 Programma's	16
6. De Boeddhistische Omroep Stichting BOS	18
6.1 Doelgroepen	18
6.2 Visie	18
6.3 Programma's	18
6.4 Enquête Boeddhisme in Nederland	19
7. Vergelijking tussen de OHM en de BOS	20
8. Nawoord	22
9. Literatuur	23

1. Inleiding

Binnen zowel het hindoeïsme als het boeddhisme is de lotus een belangrijk symbool. Deze bloem die uit zijn eigen wortelstok lijkt te ontstaan symboliseert goddelijke geboorte en zuiverheid. In het hindoeïsme wordt de god Vishnu vaak zittend op een lotusbloem afgebeeld en dragen godinnen vaak een lotus als blijk van hun goedgunstige partnerschap. In het boeddhisme staan of zitten boeddha's en bodhisattva's vaak op een lotustroon: een voetstuk in de vorm van een open lotusbloem. Het is daarom geen toeval dat één van de radioprogramma's van de Organisatie Hindoe Media (OHM) de Lotusvijver heet en er vaak aan het boeddhisme in Nederland wordt gerefereerd als de Lotus in de Lage Landen.

De titel van mijn onderzoek naar de OHM en de Boeddhistische Omroep Stichting (BOS) sluit aan bij het idee dat in Nederland bestaat over het hindoeïsme en het boeddhisme: ze worden vaak met elkaar vergeleken en ook vaak samen onder de noemer Indiase religies geschaard. Daarnaast nemen mensen die 'spiritueel geïnteresseerd' zijn uit beide religies elementen over, waar het radioprogramma De Lotusvijver van de OHM zich ook op richt. Toch bestaan er grote verschillen tussen het hindoeïsme en het boeddhisme, zowel in de landen van herkomst als hier in Nederland. En hoewel de OHM en de BOS beide religieus geïnspireerde programma's maken, bestaan er ook tussen beide omroepen verschillen. Maar net als dat het voor veel Nederlanders niet compleet duidelijk is wat het onderscheid is tussen beide religies, is het ook niet compleet duidelijk wat het onderscheid is tussen beide omroepen. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook:

Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de OHM en de BOS?

Om een antwoord op deze vraag te krijgen, behandel ik de beide omroepen binnen twee verschillende kaders. Ten eerste plaats ik ze binnen de Nederlandse Publieke Omroep, naast de andere omroepen die zendmachtiging hebben op basis van hun kerkgenootschap of geestelijke grondslag. Deze omroepen proberen allemaal via radio, televisie en internet hun wereldvisie te verspreiden. Ze vertonen daarom overeenkomsten in hun missie, visie en programma's, maar er bestaan onderling ook verschillen in de manier waarop ze hun achterban en de rest van de Nederlanders proberen te bereiken. Ten tweede plaats ik de OHM en de BOS binnen hun verschillende achterbannen, namelijk de hindoeïstische en de boeddhistische gemeenschappen in Nederland. Is het voor het hindoeïsme vrij duidelijk welke gemeenschap de grootste vertegenwoordiger van deze religie is in Nederland, voor het boeddhisme is er veel minder sprake van één gemeenschap. Door de OHM en de BOS te onderzoeken binnen deze verschillende kaders hoop ik te kunnen achterhalen wat nu precies de overeenkomsten en verschillen zijn tussen beide omroepen en hoop ik het zo eventueel ook iets duidelijker te maken wat het onderscheid is tussen beide levensbeschouwingen in Nederland.

2. De publieke omroep in Nederland

Binnen het Nederlandse publieke omroepbestel is een onderscheid te maken tussen de omroepverenigingen die zendmachtiging hebben op basis van hun ledenaantallen en omroepstichtingen die zendmachtiging hebben op basis van Artikel 2.42 van de Mediawet 2008. Een zogenaamde 2.42-omroep is een Nederlandse publieke omroep van een kerkgenootschap of een ander genootschap met een geestelijke grondslag. In totaal mogen deze omroepen 351 uur televisie en 1057 uur radio per jaar maken. Voorheen waren deze omroepen bekend als artikel 39f-omroepen, naar de oude Mediawet.

Artikel 2.42

1. *Het Commissariaat kan eens in de vijf jaar kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag of rechtspersonen waarin twee of meer van deze genootschappen samenwerken, aanwijzen voor het verzorgen van media-aanbod op kerkelijk of geestelijk terrein voor de landelijke publieke mediadienst volgens de bepalingen van deze afdeling.*
2. *Voor aanwijzing komen slechts in aanmerking kerkgenootschappen of genootschappen op geestelijke grondslag die representatief geacht kunnen worden voor een in Nederland aanwezige kerkelijke of geestelijke hoofdstroming.¹*

De huidige 2.42-omroepen zijn: de Boeddhistische Omroep (BOS), de Humanistische Omroep (HUMAN), de Interkerkelijke Omroep Nederland (IKON), de Joodse Omroep, de Hindoeïstische Omroep (OHM), de omroep van het Rooms Katholieke Kerkgenootschap (RKK) en de omroep Zentijd voor Kerken (ZvK). Tot 2009 behoorden hiertoe ook de Nederlandse Moslim Omroep (NMO) en Nederlandse Islamitische Omroep (NIO), die in dat jaar echter werden opgeheven.

Voordat ik de verschillende 2.42-omroepen beschrijf, geef ik een korte geschiedenis van het ontstaan van het Nederlandse publieke omroepbestel. Binnen het publieke bestel hadden namelijk voorheen de traditionele omroepen NCRV, KRO, VARA en VPRO een monopoliepositie door de verzuiling kunnen bemachtigen. Hierdoor was het lastig voor nieuwe omroepen die andere bevolkingsgroepen vertegenwoordigden, om toe te treden tot het bestel. Een goed voorbeeld hiervan is de IKOR die in 1946 werd opgericht als tegengeluid tegen de NCRV. De IKOR streed bijvoorbeeld voor een nationale omroep, om meer inspraak en diversiteit te bereiken binnen het bestel. Hoewel dit niet tot stand kwam, kwam er na de ontzuiling en de oprichting van een algemene Raad van Bestuur voor de publieke omroep, wel ruimte voor nieuwe omroepen die andere bevolkingsgroepen vertegenwoordigden. Hieruit kwamen stuk voor stuk de 2.42-omroepen tot stand. Deze hebben zich, net als de traditionele omroepen nu, te houden aan het beleid van de Nederlandse Publieke Omroep.

2.1 Geschiedenis

2.1.1 Radio

Op 6 november 1919 werd het eerste radioprogramma in Nederland uitgezonden op de zender van de Nederlandse Radio Industrie van ir. Hanso Henricus Schotanus à Steringa Idzerda (1885-1944). Het doel van de zender was het stimuleren van de verkoop van de door de fabriek gemaakte radiotoestellen en er werden dan ook naast gesproken woord en muziek regelmatig reclameboodschappen uitgezonden. Toen deze zender in 1924 failliet ging bleef de zender van de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) als enige over in Nederland. Deze zender stond in Hilversum, waardoor die stad de 'omroepstad' van Nederland werd.²

In 1924 werd de eerste omroepvereniging in Nederland onder toezicht van de NSF opgericht, de Hilversumsche Draadloze Omroep (HDO), voorloper van de AVRO. Vlak daarna richtten de verzuilde orthodox-protestanten, de rooms-katholieken, de socialisten en de vrijzinnig-protestanten ook hun eigen omroep op. Dit zijn de nu traditionele omroepverenigingen: resp. de Nederlandsche Christelijke Radio Vereeniging (NCRV), de Katholieke Radio Omroep (KRO), de Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA) en de Vrijzinnig Protestantische Radio Omroep (VPRO). Deze omroepverenigingen hadden geen eigen zendmachtiging, maar huurden zendtijd op de zender van de NSF om zo de eigen levens- en wereldbeschouwing in Nederland te verbreiden.³ Geleidelijk kregen deze omroepverenigingen een monopoliepositie op de Nederlandse ether. Met het Zentijdenbesluit van 1930 werd de zendtijd namelijk evenredig verdeeld tussen de AVRO, KRO, NCRV en de

¹ Mediawet 2008, www.overheid.nl, Overheidsinformatie, Wet- en regelgeving.

² Peter de Goede, *Omroepbeleid met en tegen de tijd. Interacties en instituties in het Nederlands omroepbestel 1919-1999* (Amsterdam 1999) p. 49.

³ De Goede, *Omroepbeleid met en tegen de tijd*, p. 50.

VARA, waarbij de overgebleven tijd voor kleine omroeporganisaties als de VPRO en voor een gezamenlijk programma was bedoeld.⁴

Voor de Tweede Wereldoorlog was de radio-omroep een verlengstuk van de verzuiling geweest. Na de oorlog ontstond er echter discussie over de inrichting van het bestel. In 1941 had de Duitse bezetter namelijk de omroeporganisaties opgeheven en er een Rijksradio voor in de plaats gesteld: De Nederlandse Omroep. Na de oorlog werden de uitzendingen van deze omroep overgenomen door Radio Nederland in den Overgangstijd en hierdoor opereerde in de eerste periode na de oorlog een nationale omroep.⁵ De officieel opgeheven omroeporganisaties hadden echter in 1944 al de Federatie van Omroepverenigingen opgericht met het oog op de zendtijdverdeling na de oorlog. Zij wilden een restauratie van het vooroorlogse omroepbestel. Er kwam dan ook in 1947 een Tijdelijke Regeling waarmee de radio-omroep weer in handen van de traditionele omroepverenigingen werd gelegd volgens de bepalingen van het Zendtijdenbesluit van 1930 en waarin slechts een beperkt gezamenlijk programma uitgezonden werd door de Nederlandse Radio Unie.⁶

2.1.2 Televisie

De eerste landelijke televisie-uitzending in Nederland was op 2 oktober 1951 en werd verzorgd door de Nederlandse Televisie Stichting (NTS). Hierin werkten de vijf radiozendgemachtigden samen. Net als bij de radio, moest door de schaarse etherfrequenties ook de zendtijd voor televisie worden verdeeld. Dit werd vastgelegd in het Televisiebesluit van 1956 en de zendtijd werd evenredig verdeeld over de KRO, NCRV, VARA en VPRO, met een gedeelte ter beschikking van de NTS voor een gezamenlijk programma. Wat betreft de inhoud van de uitzendingen bevatte het besluit dezelfde bepalingen die golden voor de radio-omroep: de uitzendingen mochten niets bevatten dat 'gevaar kon opleveren voor de veiligheid van de staat, de openbare orde of goede zeden'. Daarnaast mochten de uitzendingen geen reclamadoeleinden hebben.⁷

Vanaf het begin van de televisie had het bedrijfsleven interesse voor de invoering van reclame en commerciële omroep. Dit zorgde ervoor dat er een periode aanbrak van bijna veertig jaar discussie en strijd over het wel of niet toestaan van commerciële televisie.

De eerste besluitvormingsronde mondde na de nederlaag van het kabinet-De Quay in de Tweede Kamer (1963), de val van het kabinet-Marijnen (1965) en de dreiging met een kabinetscrisis door het kabinet-De Jong (1969) uit in een Omroepwet (1969), die de positie van de klassieke omroeporganisaties goeddeels consolideerde, het bestel opende voor nieuwe omroeporganisaties, wel reclame maar geen commerciële omroep introduceerde, en zendtijd verleende aan de Nederlandse Omroep Stichting NOS als een soort nationale omroep.⁸ Kern van de nieuwe Omroepwet was artikel 13, lid 2, dat bepaalde dat omroeporganisaties een zendmachtiging krijgen als ze a) een volledig radio- en televisieprogramma aanbieden, dat in beginsel alle categorieën van programmastof omvat; b) in zodanige mate gericht zijn op de bevrediging van in het volk levende culturele of godsdienstige danwel geestelijke behoeften, dat hun uitzendingen uit dien hoofde geacht kunnen worden van algemeen nut te zijn; en c) ten minste 100.000 leden hebben. De beschikbare zendtijd werd verdeeld in een verhouding van 5:3:1 voor organisaties met minimaal 400.000, 250.000 en 100.000 leden. Op grond van dit getalscriterium konden ook de TROS, Veronica en de Evangelische Omroep (EO) toetreden tot het bestel. Tweede knelpunt van het ontwerp was de oplossing voor het probleem van reclame. Die werd losgekoppeld van de gewone programma's en van zendgemachtigden en ondergebracht bij de Stichting Ether Reclame (STER), die reclameboodschappen mocht gaan uitzenden, in afzonderlijke reclameblokken. De reclameopbrengsten werden gebruikt als aanvullende financiering van de omroep en ter compensatie van door de gedrukte pers gederfde reclame-inkomsten. In de derde plaats werd het aandeel van de gezamenlijke programma's uitgebreid en in handen gegeven van de Nederlandse Omroep Stichting (NOS), opvolger van de Nederlandse Radio Unie en de NTS.⁹

Aan de Omroepwet werden in 1977 enkele eisen toegevoegd. Omroeporganisaties moesten voortaan representatief zijn voor 'een bepaalde maatschappelijke, culturele of godsdienstige stroming in het volk' en ze moesten met hun programmering de verscheidenheid vergroten.¹⁰ De Mediawet van 1988 hield het omroepbestel nog gesloten voor commerciële omroep en de posities van de omroeporganisaties bleven betrekkelijk onaangetast. Met deze wet werden er namelijk vooral organisatorische aanpassingen gedaan. Maar vanaf 1989 heeft Nederland onofficieel een duaal omroepbestel, waarin naast interne concurrentie tussen de

⁴ Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak (red), In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002 (Zutphen 2002) p. 133.

⁵ De Haan, In het hart van de verzorgingsstaat, p. 133.

⁶ De Haan, In het hart van de verzorgingsstaat, p. 134.

⁷ De Goede, Omroepbeleid met en tegen de tijd, p. 64.

⁸ De Goede, Omroepbeleid met en tegen de tijd, p. 95.

⁹ De Haan, In het hart van de verzorgingsstaat, p. 139.

¹⁰ De Haan, In het hart van de verzorgingsstaat, p. 256.

omroeporganisaties binnen het bestel, er ook sprake is van externe concurrentie tussen het bestel als geheel enerzijds en 'buitenlandse' commerciële omroep anderzijds.¹¹

De verschillende regeringen probeerden over de gehele periode van discussie over commerciële omroep de publieke omroep te handhaven en versterken. Toen commerciële omroep een feit was geworden, was de eerste ordening van het bestel een wetsvoorstel Commerciële omroep (1991). Hierin werden alle uitzendmogelijkheden via de ether voorgehouden aan de publieke omroep en de commerciële omroep bleef aangewezen op de kabel. Eisen voor de commerciële omroep waren dat ze een concessie van tien jaar konden aanvragen, mits ze tenminste zestig procent van de Nederlandse huishoudens zouden bereiken en niet meer dan een kwart van de dagbladmarkt in handen hadden. De publieke omroep werd versterkt door middel van de STER-wet (1989), waardoor reclamemogelijkheden in zendtijd van de publieke omroep verruimd werden en er dus meer financiële middelen kwamen.¹² Daarnaast werd er langdurige zekerheid aan de omroeporganisaties geboden, wat er voor moest zorgen dat er ook een vergaande samenwerking tot stand zou komen. Ook kreeg de NOS per 1 januari 1995 grotere bevoegdheden om inhoud en vorm te geven aan de noodzakelijk geachte samenwerking en coördinatie. De centrale coördinatie is sindsdien nog verder versterkt. Het bestuur van de publieke omroep werd op 1 februari 1998 in handen gegeven van een raad van bestuur die het dagelijks bestuur van de NOS heeft vervangen. De omroepverenigingen hebben zich moeten voegen naar de publieke omroep als geheel, waaraan zij slechts programma's leveren en waarin hun rol beperkt is tot toezicht op de hoofdlijnen van de gang van zaken. Zij zijn dus geen bestuurders meer, maar makers van programma's.¹³

2.2 Hedendaagse inrichting

Sinds 2002 is het verschil tussen de uitzendgerechtigde Nederlandse Omroep Stichting en de bestuurlijke organisatie van de NOS aangescherpt. Toen werd de NOS Raad van Bestuur omgedoopt tot de Publieke Omroep en vanaf maart 2007 heet Publieke Omroep nu de Nederlandse Publieke Omroep (NPO).

De Raad van Bestuur van de NPO heeft sinds 2006 bepaald welk programma waar wordt geplaatst. Zo bepaalt de RvB het genrethema per zender. Per tijdslot staat precies op papier wat voor een soort programma op een willekeurig tijdstip wordt verwacht. Zo houdt de NPO er rekening mee of er niet te veel hetzelfde aanbod is van de diverse omroepverenigingen en zendgemachtigden.

Uit het Concessiebeleidsplan 2010-2016 van de NPO blijkt dat ze de komende jaren een duale strategie gaan handhaven, namelijk behoud van publieksgroepen op de huidige platforms en een substantiële inzet op nieuwe platforms om daar interessant te zijn voor met name ook jongere publieksgroepen. De NPO wil uiteindelijk met hun aanbod zoveel mogelijk mensen bereiken. De vier hoofdambities die de NPO stelt zijn:

1. Aansluiten bij het veranderend mediagebruik van het publiek. Omdat lineair en non-lineair mediagebruik steeds meer met elkaar verbonden raken, wil de NPO audio- en videopaletten ontwikkelen en onderzoeken ze de mogelijkheden van crossmediale productie.
2. Het versterken van het evenwichtig en onderscheidend media-aanbod met extra aandacht voor representativiteit, expressie/kunst en journalistieke kwaliteit/pluriformiteit.
3. Het verbeteren van het bereik van het aanbod en de NPO wil zich daarbij vooral richten op jongeren en daarmee ook jonge allochtonen.
4. Het vergroten van de impact door meer focus en herkenbaarheid in het aanbod en meer samenwerking.¹⁴

De NPO ziet een belangrijke taak weggelegd op het gebied van de nieuwe media. In het in 2005 verschenen WRR-rapport 'Focus op functies' wordt hierover een toekomstscenario geschetst. De nieuwe media zullen op termijn terrein gaan winnen op de oude media en nieuwe generaties zijn al meer gericht op beeld en minder op tekst. Mede door de oprukkende digitalisering, zullen het belang en de functie van de 'generieke' televisiekanalen veranderen en hierdoor zal het percentage van de totale kijkzientijd dat aan deze kanalen wordt besteed, dalen.¹⁵ Naast de bovengenoemde vier hoofdambities wil de NPO op de snelle verspreiding van het aantal digitale aansluitingen de komende jaren inspelen door een verandering in het aanbod en gebruik van media. Hiervoor heeft de NPO onder andere al zeventien digitale themakanalen opgestart. Deze spelen, naast het brede aanbod op de hoofdnetten Nederland 1, 2 en 3, in op een meer thematische belangstelling van de kijkers. En niet alleen de Publieke Omroep zelf, maar de hieronder genoemde zendgemachtigden zien ook allemaal het belang van deze nieuwe media in en maken hierop beleid.

¹¹ De Goede, Omroepbeleid met en tegen de tijd, p. 133.

¹² De Haan, In het hart van de verzorgingsstaat, p. 260.

¹³ De Goede, Omroepbeleid met en tegen de tijd, p. 164.

¹⁴ NPO, Samenvatting Concessiebeleidsplan 2010-2016, Verbinden, Verrijken, Verrassen (Houten 2010) p. 6.

¹⁵ IKON, Visienota Oprecht, betrouwbaar, uitdagend, verdiepend (Hilversum 2006) p. 17.

2.3 De 2.42-Omroepen

Hieronder worden de verschillende 2.42-omroepen, behalve de OHM en de BOS die later aan bod komen, kort behandeld. Dit om een beeld te geven van de verschillen en overeenkomsten van de omroepen binnen het publieke bestel wat betreft hun missie, visie en achterban.

2.3.1 IKON

De protestants-christelijke Interkerkelijke Omroep Nederland kreeg in 1946 als IKOR, Interkerkelijk Overleg Inzake Radioaangelegenheden, zendtijd. Dit begon met twee uur zendtijd op zondag voor het uitzenden van alle soorten kerkdiensten, van gereformeerde tot vrijzinnige.¹⁶ In 1975 werd er de nieuwe stichting IKON opgericht die de zendtijd van de IKOR en het Convent van Kerken overnam. Deelnemers waren de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerk Nederland, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch-Lutherse Kerk, het Leger des Heils, het Remonstrantse Broederschap, de Oud-Katholieke kerk, de Evangelische Broedergemeente en de Bond van Vrije Evangelische Kerken. Daarnaast verzorgde de IKON technisch de zendtijd (inclusief kerkdiensten) van de Gereformeerde Kerken in Nederland Vrijgemaakt, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Unie van Baptisten Gemeenten, de zogenaamde Zendtijd voor Kerken-kerken.¹⁷

In 1996 kreeg de overeenstemming tussen de IKON en ZvK formeel vorm in een nieuwe koepelorganisatie voor coördinatie, gezamenlijke bestuurlijke vertegenwoordiging en technische verzorging van uitzending van de deelnemende kerken en kerkgenootschappen. De twee hoofdparticipanten in deze nieuwe stichting Verzorging Kerkelijke Zendtijd (VKZ) zijn de stichting IKON, die staat voor de bovengenoemde negen kerken (met de Molukse Evangelische Kerk als nieuweling) en de stichting ZvK, waarin de eveneens bovengenoemde vier ZvK-kerken samenwerken.¹⁸

De missie van de IKON is het produceren van programma's vanuit een (protestants) christelijke traditie en Bijbels perspectief met inhoud voor radio, televisie en nieuwe media. Het doel hiervan is mensen te inspireren, te motiveren en te activeren. De IKON zegt vanuit "oprechte nieuwsgierigheid, verwondering en kritisch vermogen een bijdrage te leveren aan het maatschappelijk debat en op een verbeeldende wijze bruggen te slaan tussen gelovigen, anders gelovigen en niet-gelovigen".¹⁹

De IKON heeft zichzelf drie doelgroepen gesteld. De eerste doelgroep bestaat uit mensen die op zoek zijn naar levensbeschouwing in een breder perspectief. Hiervoor maakt de omroep programma's die bestaan uit reflectie, fungeren als inspiratiebronnen en de geest scherpen met als doel hen maatschappelijk te engageren. De tweede doelgroep bestaat uit 'settlers' in de leeftijd 25-35 jaar die op zoek zijn naar op maat gesneden informatie rond primaire vragen waarmee zij leven. De omroep is zich ervan bewust dat deze doelgroep het minst wordt bereikt. De derde doelgroep bestaat uit mensen die op zondag inspiratie zoeken en zich willen herkennen in de omroep, maar die ook willen leren van andere mensen.²⁰

Van de huidige 2.42-omroepen is de IKON de oudste en dus onderdeel geweest van de strijd in en om het omroepbestel. Hierbij heeft de omroep meegemaakt dat de neiging tot marginalisering van de kleine omroeporganisaties steeds aanwezig was. Dat uitte zich vooral in de omvang van zendtijd, de plaatsing in de zendschema's en de financiering. Op deze drie terreinen bestonden er dan ook bijna voortdurend strubbelingen. Om dit te bestrijden betoogden de kerken al vroeg dat de maatschappelijke functie van de publieke omroep sterk was toegenomen. Dit kwam door de individualisering die mede door de omroep zelf werd bevorderd. Daarmee was ook de betekenis van de kerkelijke omroep gegroeid, aangezien de belangstelling voor religieuze en levensvragen allerminst afnam en radio en televisie tal van functies hadden overgenomen die vroeger in institutioneel-kerkelijk kader plaatsvonden.²¹

De IKON is zich altijd bewust geweest van dit veranderende religieuze klimaat en wil daar nog steeds inhoudelijk op inspelen. Ze zien dat mensen dan wel niet meer lid worden van een kerkelijk instituut, maar wel bezig zijn met een 'persoonlijke speurtocht'. Het inspelen op bijvoorbeeld de huidige beeld- en internetcultuur ziet de omroep dan ook als een 'kritische succesfactor'.²²

¹⁶ J.C.H. Blom, J. Wieten en H.B.M. Wijfjes (red.), Van geloof, hoop en liefde. Vijftig jaar interkerkelijke omroep in Nederland, 1946-1996 (Kampen 1996) p. 35.

¹⁷ J.C.H. Blom (red.), Van geloof, hoop en liefde, p. 71.

¹⁸ J.C.H. Blom (red.), Van geloof, hoop en liefde, p. 331.

¹⁹ IKON, Visienota Oprecht, betrouwbaar, uitdagend, verdiepend, p. 41.

²⁰ Rapport van de visitatiecommissie Landelijke Publieke Omroep 2004-2008, De Publieke Omroep: het spel, de spelers, het doel (2009) p. 352.

²¹ J.H.C. Blom (red.), Van geloof, hoop en liefde, p. 82.

²² IKON, Visienota, p. 28.

2.3.2 RKK

Het Rooms Katholiek Kerkgenootschap krijgt sinds 1957 zendtijd om programma's op katholieke grondslag uit te zenden. De omroep behoort tot de taken van de Bisschoppelijke Commissie voor Communicatie en Media (BCCM), die organisatorisch deel uitmaakt van de Bisschoppenconferentie. De feitelijke verzorging van de programma's wordt uitbesteed aan de KRO. Deze verstandhouding ligt sinds 1993 vast in een convenant.

Het RKK heeft als doel een "crossmediale pleister- en vindplaats te zijn voor spiritueel zoekenden". Hieronder verstaat de omroep ook de versteviging van de katholieke identiteit en het stimuleren van een brede interesse voor de katholieke godsdienst. Om dit doel te bereiken stelt het RKK vier criteria aan zijn programma's: inspireren, evangeliseren, herkenbaar katholiek zijn en zowel spiritueel zoekenden als katholieken bereiken.²³

Het RKK wil rekening houden met de diversiteit op het gebied van religie en etniciteit, in het bijzonder waar het katholieke migranten in Nederland betreft. Ook streeft de omroep naar een dialoog met andere religies om meer wederzijds respect en begrip te kweken. Sinds 2005 werkt het RKK vanuit een crossmediale aanpak en denkt het meer vanuit programmaconcepten dan vanuit afzonderlijke media platforms. De vijf programmeringstypen die de omroep hanteert zijn Informatie, Opinie en Debat, Zondag en Zo, Lichaam en Geest en Liturgie en Verkondiging.²⁴ Het voornemen van de omroep om verschillende levensbeschouwingen en visies op de wereld tot uitdrukking te laten komen, vertaalt het RKK in het onderhouden van een internetgemeenschap. Daarnaast komt de RKK in de eigen optiek tegemoet aan de eisen van de veranderende samenleving door extra aandacht te besteden aan het internet en jongeren.²⁵

2.3.3 Joodse Omroep

De Joodse Omroep is de naam waaronder de stichting Nederlands Israëliësch Kerkgenootschap (NIK) als licentiehouders uitzendingen verzorgt. Het NIK zond vanaf 1973 radioprogramma's uit en sinds 1980 ook televisieprogramma's. De uitzendingen hadden in het begin een bescheiden omvang: drie uur televisie per jaar en vier uur radio per jaar. In 2005 werd de naam van de omroep veranderd in Joodse Omroep en mocht het 25 uur televisie en 78 uur radio per jaar gaan uitzenden. Sinds 2009 is de uitzendlicentie in handen van de Stichting Joodse Omroep waarvan het bestuur wordt gevormd door vertegenwoordigers van de drie grote Joodse kerkgenootschappen: het Nederlands Israëliësch Kerkgenootschap, het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom en het Portugees-Israëliësch Kerkgenootschap.

De missie van de Joodse Omroep is het maken van programma's over de joodse cultuur in de breedste zin van het woord, waarbij alle stromingen binnen het Jodendom op evenwichtige wijze aan bod komen.²⁶ Hierin zoekt de omroep een balans tussen religie, geschiedenis, politiek en cultuur en daarbinnen tussen Nederlandse, Israëliëse en buitenlandse onderwerpen, tussen leeftijdsgroepen en tussen Amsterdam (met de grootste joodse gemeenschap) en daarbuiten. De twee doelstellingen van de omroep zijn het op een aantrekkelijke manier bijbrengen van de basisinformatie over het Jodendom en mensen aanzetten tot kritisch nadenken over de dilemma's binnen het Jodendom.²⁷

De Joodse Omroep maakt uitzendingen die zowel voor een joods als voor een niet-joods publiek bestemd zijn. Het doel van de omroep is een kwart van de joodse gemeenschap te bereiken en een kwart van het niet-joodse publiek. Daarnaast probeert de omroep bij te dragen aan de pluriformiteit van de Publieke Omroep door onder andere aspecten van het Jodendom te behandelen die niet of nauwelijks bij andere omroepen aan bod komen, zoals achtergrondinformatie over joodse componisten en musici op Radio 4.

2.3.4 HUMAN

De Humanistische omroep verzorgt sinds 1989 radio- en televisieprogramma's en websites in opdracht van het Humanistisch Verbond. De missie van de omroep is het leven en de wereld proberen te begrijpen met menselijke vermogens, vanuit de kernwaarden zelfbeschikking, verantwoordelijkheid, sociale rechtvaardigheid, vrijheid, ruimdenkendheid en verdraagzaamheid. De omroep schenkt hierbij aandacht aan actuele vraagstukken op het gebied van politiek, samenleving, moraal, wetenschap en cultuur. Zo wil de omroep bijdragen aan de humanisering van de samenleving door mensen 'gereedschappen' te bieden door te informeren over de waarden van het humanisme en over vanuit een humanistisch oogpunt relevante ontwikkelingen in maatschappij, cultuur en wetenschap. Daarnaast wil de omroep mensen in Nederland en daarbuiten die zich door de humanistische visie aangesproken voelen een (virtueel) huis bieden, waar men in contact komt en kennis en ervaring kan uitwisselen.²⁸

²³ Rapport visitatiecommissie, *De Publieke Omroep*, p. 391.

²⁴ Rapport visitatiecommissie, *De Publieke Omroep*, p. 392.

²⁵ Rapport visitatiecommissie, *De Publieke Omroep*, p. 395.

²⁶ Rapport visitatiecommissie, *De Publieke Omroep*, p. 358.

²⁷ Rapport visitatiecommissie, *De Publieke Omroep*, p. 359.

²⁸ Stichting Humanistische Omroep, *Jaarverslag 2009* (Hilversum 2009) p. 7.

HUMAN richt zich in eerste instantie op niet-religieuze humanisten en in tweede instantie op religieuze humanisten en aanhangers van niet-westerse religies die de kernwaarden van de omroep onderschrijven.²⁹

HUMAN vertaalt de humanistische uitgangspunten in zijn programma's naar persoonlijke verhalen over zelfbeschikking en de omgang met morele dilemma's omtrent humanistische kernwaarden. Hierbij beperkt de omroep zich op televisie tot documentaires, drama en journalistiek. Voor de radio maakt de omroep een wekelijks journalistiek debatprogramma met focus op actuele ontwikkelingen, bijvoorbeeld op het gebied van vrijheid van meningsuiting of de gelijkwaardigheid van mensen. Daarnaast staat HUMAN in zijn programma's uitgebreid stil bij de confrontatie tussen de multiculturele samenleving en de kernwaarden van het humanisme. Zo wil de omroep bijvoorbeeld moslims van de tweede generatie een platform bieden waar zij terecht kunnen met verhalen over de verhouding tussen de traditie van hun ouders en de Nederlandse samenleving.³⁰

Onder de doelgroepen van HUMAN vallen voornamelijk de zgn. 'tolerante wereldburgers' en 'participerende wereldburgers'. Volgens de omroep zitten binnen deze twee groepen tot nu toe grotendeels onontgonnen terreinen: die van jongeren en die van de tweede en derde generatie allochtonen, zowel religieus als niet-religieus. Beide groepen hebben als gemeenschappelijke kenmerken dat ze jong zijn (25-40 jaar), relatief hoog opgeleid en zich emanciperend. Daarnaast betreft het de eerste met internet opgegroeide generatie. Om deze twee doelgroepen te bereiken hanteert HUMAN een crossmediale strategie met veel oog voor internet.³¹

2.3.5 ZvK

In 1994 werd de stichting Zentijd voor Kerken officieel opgericht door de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Nederlandse Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en de Unie van Baptisten Gemeenten. In 1995 traden het Landelijk Platform van de Pinkster- en Volle Evangelie Gemeenten en de Stichting Zentijd Evangelische Gemeenten toe en in 2010 trad ook de Voortgezette Gereformeerde Kerken Nederland toe tot de ZvK.³²

De stichting ZvK wil door het uitzenden van met name kerkdiensten via radio en televisie in dienst staan van de kerken. Door deze uitzendingen te verzorgen wil de omroep enerzijds luisteraars en kijkers bereiken die, om welke reden dan ook, de kerk niet meer bezoeken en anderzijds een wervend appèl doen uitgaan tot hen die geen relatie met de kerk en het Evangelie (meer) hebben. De kerkgenootschappen die samenwerken in de ZvK "aanvaarden de Bijbel als het betrouwbare woord van God en als hoogste gezag voor geloof en leven, ook voor de verkondiging van het Evangelie via de media".³³

ZvK stelt zich drie specifieke doelgroepen: leden van de kerkgenootschappen die hij vertegenwoordigt, belangstellenden die nog niet of niet meer geregeld naar een kerkdienst gaan en niet-kerkelijken. De omroep zendt voor zijn doelgroepen op televisie gemiddeld 20 kerkdiensten per jaar uit, waaronder ook enkele vanuit migrantenkerken en gemengde kerken. Daarnaast wil de omroep via internet voorzien in speciale behoeften onder het publiek en worden radio en televisie ingezet als etalagekanalen voor het aanbod op internet.³⁴

2.3.6 NMO en NIO

De Nederlandse Moslim Omroep zond sinds 1993 programma's uit als werkstichting van de Nederlandse Moslimraad (NMR). De media-uitingen van de NMO stelden de islam als godsdienst en levenswijze centraal. Naast het maken van religieuze programma's had de NMO als doel de integratie van moslims te bevorderen en niet-moslims over de islam te informeren. Voor het programmabeleid had de NMO deze missie vertaald naar zeven speerpunten: geloof en ceremonie, culturele en religieuze diversiteit, achtergronden en actualiteit, dialoog met moslims en niet-moslims, jongeren, vrouwen en ouderen.³⁵

Uit onvrede over de NMO richtte in 2005 het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) de Nederlandse Islamitische Omroep op. Deze kreeg als nieuwkomer toen van het Commissariaat voor de Media bijna de helft van de oorspronkelijke zendtijd van de NMO. De NIO rekende tot zijn achterban de totale islamitische gemeenschap in Nederland. De NIO probeerde zich dan ook maatschappelijk te verankeren door aandacht te geven aan zaken waarmee moslims in de maatschappelijke context te maken hebben. Daarnaast stond de omroep stil bij groepen binnen de islam die daarvoor nauwelijks aan bod kwamen, zoals etnische minderheden en vrouwen. Ook wilde de omroep rekening houden met afzonderlijke islamitische stromingen binnen de doelgroep en richtte hij zijn aanbod op het niet-islamitische deel van de samenleving.³⁶ Eind 2007 gingen de NMO en de NIO samenwerken in de Stichting Verzorging Islamitische Zentijd. De SVIZ coördineerde de zendtijdverdeling, waarborgde de autonomie van het programmabeleid van de omroepen en

²⁹ Rapport van de visitatiecommissie, De Publieke Omroep, p. 340.

³⁰ Rapport visitatiecommissie, De Publieke Omroep, p. 344.

³¹ HUMAN, Jaarverslag 2009, p. 8.

³² Website Zentijd voor Kerken, www.zvk.nl.

³³ IKON, Visienota, p. 36.

³⁴ Rapport visitatiecommissie, De Publieke Omroep, p. 398.

³⁵ Rapport visitatiecommissie, De Publieke Omroep, p. 374.

³⁶ Rapport visitatiecommissie, De Publieke Omroep, p. 366.

beheerde de zendvergunningen namens de NMO en de NIO. De samenwerking verliep echter niet voorspoedig en de omroepen hadden ook financiële problemen. Op 6 oktober 2009 hieven de NMO en de NIO zichzelf daarom ook op door geen nieuwe concessieaanvraag te doen bij het Commissariaat voor de Media.

3. De hindoeïstische gemeenschap in Nederland

In Nederland valt het hindoeïsme in ten minste drie groepen in te delen: het hindoeïsme van de allochtone hindoes (uit India en Suriname), het hindoeïsme van de goeroebewegingen en het hindoeïsme in het gedachtegoed van verschillende westerse stromingen. In dit hoofdstuk zal het vooral gaan over de Hindoeïstische gemeenschap in Nederland. Dit zijn de nakomelingen van de Surinaamse contractarbeiders van Indiase afkomst. Deze gemeenschap bestaat uit ongeveer 100.000 hindoes, die samen ongeveer 6,6% van de Nederlandse bevolking uitmaken. De concentratie op deze etnische minderheid als belangrijkste vertegenwoordiger van het hindoeïsme in Nederland, komt doordat de Hindoeïstische Omroep hen als belangrijkste doelgroep ziet. In dit hoofdstuk zal ik de afkomst, stromingen, religieuze praktijk en verschillende organisaties van en binnen de Hindoeïstische gemeenschap in Nederland bespreken.

3.1 Afkomst

Toen in het koloniale Suriname de slavernij werd afgeschaft, haalde de Nederlandse regering arbeiders uit Brits-Indië om op de plantages te werken. In totaal vonden ruim 33.000 contractanten uit India zo hun weg naar Suriname. Ongeveer een derde daarvan keerde na de eerste contractperiode van vijf jaar terug naar het land van herkomst. Een bevolkingsaantal van 22.000 mannen, vrouwen en kinderen vormde uiteindelijk de basis waaruit de Hindoeïstische gemeenschap zich ontwikkelde.³⁷

In 1918 werd de arbeidersimmigratie uit India officieel stopgezet en vanaf die tijd streefden de Hindoeïstanen het ideaal na om volwaardig burger te worden van Suriname. Dit uitte zich dan ook in de opkomst van culturele en politieke organisaties met als doel de eenheid en eigen identiteit te bewaren, maar die wel ondergeschikt te maken aan de eisen van de Surinaamse samenleving als geheel. Twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog was de Hindoeïstische gemeenschap uitgegroeid tot de grootste in Suriname. Als etnische groep bleef men echter cultureel geïsoleerd leven, waarbij de Indiase cultuur de grote isolator was. Intern hadden de Brahmanen (de hoogste hindoeïstische klasse) en de door hen erkende vertegenwoordigers van de sociaal lagere groepen de touwtjes in handen.³⁸

De eerste migratie naar Nederland kwam op gang doordat rijke Hindoeïstanen hun zonen en dochters voor hogere opleidingen naar Nederland stuurden. Deze 'elitemigratie' hield aan tot in de jaren zestig. Daarna kwamen ook steeds grotere groepen van de Hindoeïstische bevolking naar Nederland, vooral meer ongeschoolde en werklozen van het platteland. Ook werd er zo meer en meer sprake van gezinsmigratie. In de jaren zeventig nam de trek van Hindoeïstanen enorme afmetingen aan. De migratie bereikte de top in de jaren rond de onafhankelijkheid van Suriname in 1975. Het verschil in welvaart tussen Nederland en Suriname en de onzekere economische vooruitzichten waren de voornaamste redenen om te migreren.³⁹

Naast de hindoes uit Suriname, zijn er nog andere hindoeïstische groepen in Nederland. Zo vluchtte er een groep van ongeveer 200 hindoes aan het eind van de jaren zeventig uit Oeganda naar Nederland voor de terreur onder Idi Amin. Zij nemen een geheel eigen plaats in Nederland in. Op godsdienstig gebied houden zij zich afzijdig van andere hindoes: ze hebben een eigen vereniging met een priester. Deze afscheiding komt niet alleen door hun geschiedenis, maar ook door het feit dat zij een eigen vorm van hindoeïstische cultuur hebben door hun oorspronkelijke afkomst uit Gujarat.⁴⁰

Tenslotte zijn er de hindoes die rechtstreeks uit India naar Nederland zijn gekomen. Veel echte immigranten zijn er niet, maar hun aantal wordt aangevuld met Indiërs die tijdelijk in Nederland verblijven. Deze Indiase hindoes sluiten zich niet zozeer aan bij Surinaamse kringen, maar wel bij organisaties die een directe band met India hebben, zoals de Wereld Hindu Federatie.⁴¹

3.2 Stromingen en bewegingen

Zoals hierboven al genoemd bestaan er in Nederland ten minste drie hindoeïstische stromingen. Onder de Hindoeïstanen zijn er vooral twee bewegingen actief: de Sanatan Dharm en de Arya Samaj. De eerste, verreweg de grootste, is een algemene belangenorganisatie die in Suriname werd opgericht als tegengeluid tegenover de Arya Samaj en waarin het traditionele Indiase hindoeïsme wordt gestimuleerd. De Arya Samaj is een uit India afkomstige hervormingsbeweging die zeer actief en ook missionair gericht is.

³⁷ C. van der Burg, 'Een stukje koloniale geschiedenis', in: Jan Slomp (red.), Wereldgodsdiensten in Nederland. Christenen in gesprek met moslims, hindoes en boeddhisten (Amersfoort 1991), p. 69.

³⁸ C. van der Burg, 'Een stukje koloniale geschiedenis', p. 73.

³⁹ C. van der Burg, 'Een stukje koloniale geschiedenis', p. 74.

⁴⁰ J.P. Schouten, 'Hindoes in Nederland: een overzicht', in: A.M.G. van Dijk (red.), Hindoeïsme in Nederland. Achtergronden, geloofsbeleving en toekomstperspectieven van Surinaamse hindoes in de Nederlandse samenleving (Budel 1999) p. 50.

⁴¹ J.P. Schouten, 'Hindoes in Nederland: een overzicht', p. 51.

In Nederland zijn er ook diverse goeroebewegingen actief. Hierbij gaat het vaak om leiders die uit India afkomstige hindoes zijn, met volgelingen die vrijwel allemaal uit het westen komen. Hierbinnen bestaan ook weer verschillende categorieën: groepen die vrij sterk zuiver hindoeïstisch zijn gebleven (zoals de Hare Krishna-beweging), groepen die in hun leer en praxis geprobeerd hebben elementen uit het westerse denken op te nemen (zoals de Transcendente Meditatie) en groepen met inspiratie uit India, maar die min of meer hun eigen weg gingen (zoals de Bhagwan-beweging). Hoewel er al voor de Tweede Wereldoorlog hindoeïstisch gedachtegoed in Nederland werd verbreid door geestelijke leiders als J. Krishnamurti, nam de belangstelling voor goeroebewegingen voornamelijk vanaf de tweede helft van de jaren zestig toe. Sindsdien zijn er vele goeroes uit India geweest die in persoon of via leerlingen hun religie in Nederland hebben uitgedragen. Hoewel het aantal leden altijd gering is geweest, hebben de zeer gemotiveerde aanhangers het hindoeïsme in Nederland een gezicht gegeven. Zo waren er de leden van de Hare Krishna-beweging die geloofden in sterke missionering door middel van dans op straat en colportage.⁴² Hoewel onder de Hindoestanen vaak een grote waardering bestaat voor wat de goeroebewegingen te bieden hebben, bestaat er echter vanuit deze bewegingen bijna geen aandacht voor het oorspronkelijke hindoeïsme in Nederland.

Ten derde zijn er verschillende westerse bewegingen en stromingen met hindoeïstisch gedachtegoed. Deze laten zich niet fundamenteel door de religie inspireren, maar nemen wel vele elementen hieruit over. Voorbeelden zijn de theosofisch-esoterische traditie en de New Age.⁴³

3.3 Religieuze praktijk

Het hindoeïsme in Nederland kent verschillende tradities en overtuigingen. Hoewel de basisprincipes nog wel overeenkomen met het hindoeïsme in India, heeft voornamelijk de dubbele migratie van de Hindoestanen hun tradities en overtuigingen veranderd.

Hoewel de idee over de wereld en de plaats van de mens daarin onder de Hindoestanen hetzelfde is als bij andere hindoeïstische gemeenschappen, is er in Suriname een nieuw soort hindoeïsme ontstaan wat betreft de structuur van de religie. Hierin staat niet zozeer de obsessie met rein en onrein centraal, die zo kenmerkend is voor de kastenmaatschappij in India, maar de devotieele godenverering en het ritueel.⁴⁴

Bij de overtocht vanuit India naar Suriname en later op de plantages verloren vele regels van het hindoeïsme voor de gelovigen hun betekenis, simpelweg omdat ze niet uitgevoerd konden worden, zoals voorschriften ten aanzien van eten en drinken, traditionele verbinding tussen kasten en arbeid en huwelijksregels. In Nederland heeft het kastenstelsel nog minder betekenis. Nu de Hindoestanen niet meer samen wonen, maar tussen de andere bevolkingsgroepen verspreid leven, is er geen reden om aandacht te schenken aan de beperkingen die de kaste vanouds oplegde. Ook uitvaartrituelen zijn veranderd. In India was de crematie voor hindoes de traditionele vorm van lijkbezorging, maar in Suriname was dat verboden. De omstandigheden in de kolonie vereiste zo nieuwe rituele vormen en de aanwezige brahmanen zagen daarin een taak voor zich weggelegd. In Nederland kwam de traditionele voorkeur voor crematie weer naar voren, maar daar waren ze gebonden aan officiële regels, waardoor er weer andere plechtigheden bedacht moesten worden.⁴⁵

Het hindoeïsme van de Hindoestaanse gemeenschap in Nederland is voornamelijk een huisgodsdienst. De priester (pandit) komt bij families aan huis voor het verrichten van rituelen. Dit zijn vooral 'rites de passage' bij geboorte, opgroeien, volwassen worden en overlijden. Hoewel in Suriname grote bijeenkomsten meestal thuis op het platteland gehouden konden worden, levert dit in Nederland meer problemen op, onder andere door het klimaat en de kleinere behuizing. Hierdoor is een grote behoefte aan geschikte zaalruimte voor religieuze vieringen. Maar ook dit is vaak problematisch, omdat vooral orthodoxe hindoes hier strenge eisen aan stellen: een zaal waar normaal alcoholische dranken of vleesgerechten worden genuttigd, komt eigenlijk niet in aanmerking, al is dit soms wel de enige optie.⁴⁶

Hoewel de Hindoestanen in Nederland voortbouwen op het hindoeïsme dat zij kennen uit Suriname, zijn zij steeds meer georiënteerd op India dan hun voorouders in Suriname ooit konden zijn. Zij zoeken tegenwoordig hun culturele en religieuze wortels in het oorspronkelijke land van herkomst. Films, boeken, tv-programma's en zelfs reizen naar India maken hen vertrouwd met de wereld die zij als normatief voor hun eigen cultuur beschouwen. Godsdienst heeft zo weer een andere kleur gekregen dan in de Surinaamse periode. Een gevolg hiervan is 'sanskritisering'. Hierbij nemen de lage kasten elementen over uit het geloof en cultuur van de hogere

⁴² J.P. Schouten, 'Hindoeïsme', in: Meerten ter Borg (red.), Handboek Religie in Nederland: perspectief, overzicht, debat (Zoetermeer 2008) p. 261.

⁴³ R. Kranenborg, Serie Wegwijs: Hindoeïsme (Kok-Kampen 2006) p. 53.

⁴⁴ C.J. van der Burg, 'De religieuze achtergrond van het hindoeïsme in Nederland' in: A.M.G. van Dijk (red.), Hindoeïsme in Nederland. Achtergronden, geloofsbeleving en toekomstperspectieven van Surinaamse hindoes in de Nederlandse samenleving (Budel 1999) p. 39.

⁴⁵ J.P. Schouten, 'Hindoeïsme', p. 255.

⁴⁶ J.P. Schouten, 'Hindoes in Nederland: een overzicht', p. 48.

kasten, zoals die beschreven zijn in de klassieke literatuur in het Sanskriet. Dit proces begon al in Suriname, maar zette zich in Nederland voort. De Hindoestanen presenteren zich dan ook graag naar buiten toe met een godsdienstige erfenis die duidelijk herkenbaar uit India stamt. Heilige boeken als de Ramcharitmanas en de Bhagavad-Gita worden bij voorkeur als de basis van het geloof gepresenteerd. Ook worden als feestdagen in de eerste plaats het belangrijke nieuwjaarsfeest Holi en het grote lichtfeest Divali gevierd, net als in India.⁴⁷

3.4 Organisaties

Binnen de Surinaams-hindoeïstische gemeenschap in Nederland bestaat net als in Suriname de tweedeling tussen de Arya Samaj en de Sanatan Dharm. De Arya Samaj ('Vereniging van edelen'), opgericht in 1875 door Svami Dayanand, pretendeert het hindoeïsme te beleven naar de oorspronkelijke bedoeling. Alleen de oudste heilige boeken, die Veda's, worden als gezaghebbend beschouwd. Het godsbegrip is monotheïstisch en voor de talloze godengestalten die het traditionele hindoeïsme kent, is slechts een secundaire plaats. De cultus is sober: het vuuroffer naar vedisch model staat centraal, terwijl beeldenverering wordt afgewezen. De Arya Samaj verwierpt ook het kastenstelsel en bepleit een gelijke positie voor vrouwen en mannen. In Suriname sloot uiteindelijk ongeveer een vijfde deel van de hindoes zich aan bij de nieuwe leer. Zoals gebruikelijk bij hervormingsbewegingen was ook bij de Arya Samaj de organisatiegraad hoog. Overal werden verenigingen opgezet om gezamenlijk de godsdienstige rituelen te vieren en de nieuwe ideeën uit te dragen. Een gevolg was dat ook het traditionele hindoeïsme georganiseerd werd. De aanhangers van deze vorm van godsdienst moesten zich nu onderscheiden van de hervormers. Zo kwam de term Sanatan Dharm ('De Eeuwige Leer') in zwang voor het hindoeïsme in zijn brede traditie. Ook de sanatani's richtten verenigingen op en kregen meer aandacht voor gezamenlijk beleefde eredienst en onderricht in geloof en moraal.⁴⁸

In Nederland zochten beide stromingen wederom naar organisatievormen die bij de nieuwe omgeving pasten. In de grote steden werden in de jaren zeventig tempelzaaltjes ingericht in wijkgebouwen of woon- en winkelpanden. De uniforme Arya Samaj slaagde er het beste in haar aanhangers in lokale verenigingen met een koepelorganisatie samen te brengen. De zeer pluriforme Sanatan Dharm werd in Nederland zichtbaar in een groot aantal kleine organisaties. De Arya Samaj leek in eerste instantie beter te passen in een moderne westerse samenleving. Zij presenteerden hun godsdienst graag als het eigentijdse hindoeïsme. Maar toen de Hindoestanen zich meer op India gingen richten, kwam de Sanatan Dharm toch meer als het eigenlijke hindoeïsme naar voren. Ook autochtone Nederlanders die in het hindoeïsme geïnteresseerd zijn, herkennen in de Sanatan Dharm de godsdienst die zij uit Indiase bronnen kennen.

Wel zijn in Nederland ook in de Sanatan Dharm veranderingen op gang gekomen die niet losstaan van de invloed van Arya Samaj. In het begin van de jaren negentig begon zich een nieuwe richting af te tekenen waarin men wel wilde vasthouden aan de brede cultische traditie maar voorrechten op grond van geboorte afwees. Deze nieuwe richting heet *karmavada* (handeling als basis) in tegenstelling tot de traditionele *janmavada* (geboorte als basis). Binnen deze stroming kunnen ook vrouwen tot priester worden gewijd, wat in 1998 voor het eerst gebeurde.⁴⁹

Verschillende verenigingen van de Sanatan Dharm zijn bijvoorbeeld de Sanatan Hindoe Parishad Nederland, Federatie Sanatan Dharm Nederland en de Brahma Rishi Mission. Verenigingen van de Arya Samaj zijn de Arya Samaj Nederland (ASAN) en de Federatie Arya Samaj Nederland (FAS-NED).⁵⁰

---

⁴⁷ J.P. Schouten, 'Hindoeïsme', p. 259.

⁴⁸ J.P. Schouten, 'Hindoeïsme', p. 259.

⁴⁹ J.P. Schouten, 'Hindoeïsme', p. 260.

⁵⁰ J.P. Schouten, 'Hindoes in Nederland: een overzicht', p. 49-53.

4. De boeddhistische gemeenschap in Nederland

Hoewel de hindoeïstische gemeenschap in het vorige hoofdstuk vooral te beschrijven was aan de hand van de Hindoeïstische gemeenschap in Nederland, is de boeddhistische gemeenschap in Nederland veel moeilijker te specificeren. Het boeddhisme in Nederland is namelijk te vinden bij allochtonen uit Azië, maar ook bij autochtone Nederlanders. Bij deze laatste groep is het echter vaak niet duidelijk of zij echt boeddhist zijn, of eerder sympathisant of alleen geïnteresseerd. Ik zal in de hoofdstuk de afkomst, stromingen, religieuze praktijk en organisaties van en binnen het boeddhisme in Nederland bespreken.

4.1 Afkomst

In Nederland is het boeddhisme in de eerste plaats aanwezig bij gemigreerde Aziaten. Het gaat hier met name om Chinezen en Vietnamezen, maar in mindere mate ook om Tibetanen, Thais en Japanners. Het boeddhisme dat deze bevolkingsgroepen in Nederland beoefenen, lijkt sterk op de praktijk in de landen van herkomst in Azië. Dit geldt zeker voor de eerste generatie migranten. Soms is er sprake van aanpassing, bijvoorbeeld wat betreft de indeling van de week. Daarnaast ontbreken in Nederland de grote tempels zoals die in Azië te vinden zijn, waardoor het boeddhisme van de Aziaten hier veelal de vorm van 'huiskamerboeddhisme' heeft. Vele migranten uit Azië zijn niet zuiver boeddhistisch, maar houden zich ook bezig met praktijken die strikt genomen bij andere religies, zoals het hindoeïsme, thuishoren. Zij doen eigenlijk wat hun familie of oorspronkelijke dorpsgenoten ook geloven en beoefenen.⁵¹

In de tweede plaats is het boeddhisme in Nederland aanwezig in de vorm van bekeerde of geïnteresseerde Nederlanders. Hoeveel dit er precies zijn, is niet vast te stellen. Er zijn Nederlanders die zich tot het boeddhisme hebben bekeerd, maar dit zegt niets over de verdere aanwezigheid van het boeddhistisch gedachtegoed.⁵² De verspreiding van het boeddhisme naar het westen komt door de belangstelling die het westen voor de religie kreeg. Hierdoor ging men zich in Azië oriënteren op mogelijkheden tot missionering in het westen. Toch heeft het boeddhisme in ongeveer 80 à 90 jaar van invloed niet de grote massa kunnen bereiken. Maar er bestaat dus wel bij grote groepen belangstelling, voornamelijk voor praktische aspecten en meditatie. In het westen, en in Nederland, is er vanaf het begin de tendens om deze praktijken te duiden als 'zuiver' boeddhistische elementen en die te splitsen van 'culturele aangroei'.⁵³

4.2 Stromingen en bewegingen

In Nederland zijn verschillende scholen van het boeddhisme te vinden. De belangrijkste zijn het Mahayana, het Vajrayana en het Zenboeddhisme. Bij alle stromingen zoals die in Nederland voorkomen, zijn de boeddhistische leringen vaak sterk gepsychologiseerd. Geestelijke trainingen en meditatieoefeningen staan centraal in de beoefening. Daarnaast worden de specifieke rituelen (zoals het doneren van geld aan kloosters) achterwege gelaten in Nederland. Ook de verhaaltraditie speelt over het algemeen een secundaire rol. Dit komt doordat Nederlanders, en westerlingen over het algemeen, het boeddhisme vaak niet als religie zien en de beoefening ervan combineren met een werelds bestaan. Binnen het westers boeddhisme wordt een werelds bestaan niet als probleem gezien, in tegenstelling tot wat hierover in Azië wordt gedacht. Veel leraren uit Azië hebben echter al vroeg ingezien dat voor het westen specifieke aanpassingen van de leer nodig zouden zijn en ze zijn daar dan ook vaak tijdig op ingegaan.⁵⁴

4.2.1 Mahayana boeddhisme

Het Mahayana boeddhisme, of Grote Voertuig, heeft zich in India langzaam ontwikkeld uit het oudere, Therevada, boeddhisme. Belangrijke elementen die hierbij een rol speelden waren de invloed van de oude meditatie-technieken, die vaak visionaire beelden en extatische ervaringen oproepen, de behoefte van de leken aan een persoonlijke relatie met het hogere, de sterke scheiding van monniken en leken en het daaruit voortkomende idee van de leken op de tweede plaats te komen. Ook het afbrokkelen van het ideaal van de heilige, wiens streven naar verlossing als egocentrisch werd beschouwd droeg hieraan bij. In deze school ontstond er dus een grotere invloed van de leken op het religieuze leven. Zo ontstond er een pantheon aan Boeddha's, bodhisattva's, goden en halfgoden, zodat de leken zich het hogere persoonlijk konden voorstellen en er direct contact mogelijk leek.⁵⁵

⁵¹ Paul van der Velde, 'Boeddhisme', in: Meerten ter Borg (red.), *Handboek Religie in Nederland: perspectief, overzicht, debat* (Zoetermeer 2008) p. 266.

⁵² Paul van der Velde, 'Boeddhisme', p. 267.

⁵³ M.A.G.Th. Kloppenborg, 'Het boeddhisme' in: Jan Weerdenburg (red.), *Studium Generale. In grote lijnen: de godsdiensten van de wereld*, Utrecht, reeks 9303, 1993, p. 152.

⁵⁴ Paul van der Velde, 'Boeddhisme', p. 275.

⁵⁵ M.A.G.Th. Kloppenborg, 'Het boeddhisme', p. 153.

4.2.2 Vajrayana boeddhisme

Het Vajrayana boeddhisme, of Diamanten Voertuig, is de traditie die onder andere heerst in het noorden van India, Tibet, China en Mongolië. Er bestaan binnen deze vorm van boeddhisme ook weer verschillende scholen, zoals de kagyü-school die internationaal het meest verspreid is, de gelugpa-school die de gevestigde religie is in Tibet en de religie van de Dalai Lama en de nyingmapa-school. In Nederland zijn al deze scholen vertegenwoordigd door verschillende organisaties.

De Vajrayana-organisaties zien het Diamanten Voertuig over het algemeen als een derde (na Theravada en Mahayana) en meest ontwikkelde gedaante van het boeddhisme. De zogenaamde triyana-benadering wordt hierbij benadrukt, wat betekent dat zij de waarde van de drie paden (yana's) – hinayana, mahayana en vajrayana - gelijkelijk onderkennen en onderwijzen. Volgens deze school zijn de drie yana's op elkaar voortbouwende fasen van het boeddhistische pad. De aantrekkingskracht van deze vorm van boeddhisme in Nederland ligt naast de populariteit van de Dalai Lama aan de van oorsprong Indiase, esoterische leer, omgeven door een soms uitbundig ceremonieel. Er bestaan in deze opzichten diverse mogelijkheden om zich geestelijk te ontwikkelen. Daarnaast biedt deze school ook vele remedies om beter en gezonder te worden, zoals richtlijnen voor een gezond leven en medicijnen, bewegingsoefeningen, het doorgeven van positieve energie etc.⁵⁶

4.2.3 Zenboeddhisme

In Nederland bestaan er vrij veel zengroepen. Vanaf de jaren zeventig ontstond in bredere lagen van de bevolking belangstelling voor zen, wat aansluit op de opleving van een 'alternatieve' levensstijl in die tijd. Deze interesse richtte zich vooral op de spectaculaire kanten van zen: het spontane karakter van deze school, de specifieke meditatiemethode (zazen), de potentiële mogelijkheden van ieder individu om op korte termijn verlicht te raken en de relativisering van materiële geneugten. De omarming van zen op deze manier had in het begin weinig te maken met inzicht in de boeddhistische achtergrond van zen. Zo zagen mystiek-katholieke kringen bijvoorbeeld zen als een aanvulling op de eigen theologie en als nieuwe inspiratiebron. Het waren dan ook voornamelijk centra met een rooms-katholieke achtergrond of verleden die door middel van een vast programma-aanbod het zenboeddhisme bij verschillende bevolkingsgroepen introduceerden.⁵⁷

4.3 De religieuze praktijk

Hoewel het traditionele boeddhisme in de landen van herkomst de dagelijkse gang van zaken bepaalt, is dit in Nederland nogal anders. Dit bleek ook al uit het bovenstaande. Voor de niet geestelijke gelovigen betekent de religieuze praktijk in het algemeen dat men zich houdt aan de ethische normen: niet doden, niet stelen, niet liegen, geen ongeoorloofde seksuele relaties, geen overmatig gebruik van stimulerende middelen. Verder proberen zij om een zo goed mogelijk karma te verzamelen voor een betere wedergeboorte. Dit kan door middel van alle mogelijke goede werken zoals het vereren van de Boeddha, eerbiedigen van de monniken, bedevaarten en voornamelijk vrijgevigheid, in het bijzonder giften aan de monnikenorden. Deze laatste elementen gelden in Nederland voornamelijk voor de Aziatische boeddhisten, maar worden door de Nederlandse boeddhisten niet uitgevoerd of gezien als dogmatisch, iets wat volgens hen niet bij het boeddhisme past.⁵⁸ Nederlandse boeddhisten en sympathisanten hebben dus de neiging om verschillende elementen van het boeddhisme van elkaar los te koppelen en naar eigen inzicht en behoefte voor zichzelf toe te passen of uit te voeren.

4.4 Organisaties

Er bestaan in Nederland zo'n 70 verschillende organisaties voor alle scholen van het boeddhisme. Verschillende etnische minderheden hebben in Nederland hun eigen organisaties zoals de Stichting Vietnamese Boeddhistische Samenwerking in Nederland (VBSN) en de stichting Ling Shen Jen Foo Chung, die een vorm van Chinees Mahayana boeddhisme voorstaat in combinatie met taoïstische elementen. Ook bestaan er verschillende organisaties voor het Theravada boeddhisme, die allen de vipassana-meditatie centraal zetten, voor het vajrayana boeddhisme en bestaan er vele verschillende groepen die zich bezighouden met het zenboeddhisme.⁵⁹

Daarnaast bestaat er de koepelorganisatie Boeddhistische Unie Nederland waarin verschillende boeddhistische tradities vertegenwoordigd zijn. De BUN is niet aan één van de tradities verbonden, maar wil een platform zijn voor alle stromingen.

⁵⁶ V.J. van Gemert, *Boeddhisme in Nederland* (Nijmegen 1990) p. 172.

⁵⁷ V.J. van Gemert, *Boeddhisme in Nederland*, p. 235.

⁵⁸ M.A.G.Th. Kloppenborg, 'Boeddhisme', p. 42.

⁵⁹ V.J. van Gemert, *Boeddhisme in Nederland*.

5. De stichting Organisatie voor Hindoe Media OHM

In 1992 richtten de Sanatan Dharm en Arya Samaj in Nederland de stichting Organisatie voor Hindoe Media (OHM) op. Het doel was het hindoeïsme in Nederland een stem en een gezicht te geven. In 1993 verkreeg de stichting een zendmachtiging en in oktober van dat jaar vond hun eerste uitzending plaats. In dit hoofdstuk bespreek ik de doelgroepen, visie en programma's van de OHM.

5.1 Doelgroepen

De OHM richt zich in het algemeen op de Hindoestanen die in Nederland wonen en de ruime kring van geïnteresseerden in de hindoeecultuur, zingeving en spiritualiteit daaromheen. Hoewel de OHM zegt dat er in Nederland 200.000 hindoes wonen, schatten het CBS en sommige deskundigen het aantal op een geringere 103.000. Specifiek stelt de OHM zich drie doelgroepen voor: Hindoestaanse volwassenen, Hindoestaanse jongeren en zinzoekers. Deze laatste doelgroep bestaat uit volwassenen en oudere spiritueel geïnteresseerden die een middelbare tot hogere opleiding hebben gevolgd. Zij hebben er bewust voor gekozen om uit de hindoe-traditie te putten of zijn er ontvankelijk voor. Deze doelgroep heeft belangstelling voor de filosofische achtergronden van het spirituele en zoekt inspirerende voorbeeldfiguren die verdere diepgang in de spirituele praktijk kunnen brengen.

Het doel van de stichting is deze doelgroepen niet alleen te informeren, maar ook en vooral te inspireren. OHM baseert zich hierbij op de hindoeïfilosofie zoals verwoord in de Veda's, Upanishads, Purana's en de Ramayana en Mahabharatta. Volgens OHM biedt deze filosofie waarden en normen die ook in de Nederlandse context een oriëntatiepunt en kader kunnen zijn bij zowel persoonlijke als maatschappelijke vragen.⁶⁰

5.2 Visie

Gerelateerd aan de doelgroepen van OHM, ziet de omroepstichting verschillende problemen binnen de Hindoestaanse gemeenschap in Nederland, waar zij op wil inspelen. Ten eerste kent de Hindoestaanse bevolkingsgroep een aantal grote problemen, zoals hoge aantallen echtscheidingen, parasuïcidaal gedrag, alcoholmisbruik en huiselijk geweld. Deze problemen spelen zich voornamelijk af in de gesloten familie- of gemeenschapssfeer, maar OHM wil deze problemen bespreekbaar maken en het zwijgen erover doorbreken.⁶¹

Ten tweede kent de Hindoestaanse gemeenschap in toenemende mate een generatiekloof. De jongere generatie is vaak beter opgeleid en geïntegreerd dan de ouders en meer geneigd om te denken in individuele termen in plaats van in gemeenschapstermen. Overgeleverde structuren worden als niet meer dan gewoonten gezien. Het gezag en de wijsheid van de pandit zijn al lang niet meer vanzelfsprekend. Vanouds is de positie van ouderen binnen de Hindoestaanse gemeenschap die van raadgever en bewaarder van de traditie. Het hieraan verbonden gezag staat nu onder druk, aangezien de familiebanden minder hecht worden. OHM wil de Hindoestaanse jongeren kennis laten maken met en inzicht bieden in de eigen traditie en daarmee een bijdrage leveren aan hun zoektocht naar eigen culturele identiteit. OHM hoopt hen hiermee te inspireren tot actief burgerschap in zowel de Nederlandse samenleving als de eigen Hindoestaanse gemeenschap.⁶²

Ten derde kampt de doelgroep Hindoestaanse volwassenen met een spanningsveld tussen de traditionele cultuur en de moderne Nederlandse samenleving. Zo is er een kloof ontstaan tussen mannen en vrouwen. Hindoestaanse vrouwen hebben zich steeds meer geëmancipeerd en het feit dat zij meer werken en studeren dan vroeger, stelt nieuwe eisen aan de traditionele man-vrouw relatie. Daarnaast hebben veel Hindoestanen een hernieuwde belangstelling voor hun afkomst. Er wordt een diepe verwantschap gevoeld met Suriname, de cultuur en de achtergebleven familie. Ook hebben veel Hindoestanen een vergelijkbare band met India. Dit is het land van hun voorouders en de bakermat van hun geloof. OHM wil deze problemen waarmee de Hindoestaanse volwassenen in de Nederlandse samenleving te maken hebben, zichtbaar en bespreekbaar maken. Daarbij vormen de veranderende maatschappelijke omstandigheden en de persoonlijke cultureel-religieuze beleving het uitgangspunt.⁶³

5.3 Programma's

OHM vertegenwoordigt in haar televisie- en radioprogramma's de in Nederland actieve hindoestromingen. Daarnaast biedt OHM informatie over de hindoe-traditie met haar programmablad OHM Vani en verzorgt de omroepstichting interactieve podia met verschillende websites. Volgens eigen zeggen staat OHM binnen het

---

⁶⁰ Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010: Informeren en inspireren (december 2004) p. 9.

⁶¹ Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010, p. 11.

⁶² Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010, p. 9.

⁶³ Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010, p. 17.

omroepbestel bekend als een omroeporganisatie die mensen aanspreekt op hun religieuze en culturele beleving en hun spirituele zoektocht.⁶⁴

Binnen het publieke bestel valt OHM onder de levensbeschouwelijke omroepen met religieuze grondslag. Deze past in de profilering van Nederland 2 en Radio 5. Daarnaast zendt OHM ook haar programma's uit via het digitale themakanaal Spirit24 en via Uitzending Gemist. Aangezien de NPO internet niet langer als neventaak van de publieke omroep ziet, maar als hoofdtak, wil ook OHM bijdragen om de mogelijkheden van dit medium optimaal te benutten.⁶⁵

De doelstellingen die OHM zich in 2005 had gesteld wat betreft haar televisieprogramma's, waren het vergroten van haar bereik onder kijkers met twintig procent en het profileren van zichzelf binnen het publieke bestel waarbij haar programma's zouden voldoen aan de kwaliteitscriteria ervan.⁶⁶

Twee van de televisieprogramma's van OHM zijn Magazine en Chatney.nl. De eerste is een maandelijks programma waarin de ontwikkelingen binnen de hindoegemeenschap in Nederland worden besproken voor alle drie de doelgroepen. De tweede is een maandelijks programma waarin jongerenkwesties worden besproken die hindojongeren aangaan. Een belangrijk onderdeel daarvan is persoonlijke groei. In de afleveringen van Chatney.nl wordt veel aandacht besteed aan situaties die bron van conflict vormen binnen het gezin. Dit komt vaak door verschil van mening over traditionele, culturele en religieuze waarden tussen jongeren en hun ouders. OHM ziet jongeren daarom ook als belangrijke doelgroep.⁶⁷

Voorheen had OHM het radioprogramma Darshan dat de Hindoestaanse volwassenen wilde informeren over relevante ontwikkelingen op het gebied van (hindo)e/cultuur, religie en maatschappij. Dit programma is in 2008 echter overgegaan in het multireligieuze programma De Zevende Hemel, waarin verschillende 2.42-omroepen samenwerken. Daarnaast kent OHM het radioprogramma De Lotusvijver. Dit is een programma voor spirituele zoekers waarin de filosofische en spirituele kant van de hindoetraditie diepgaand en op positief kritische wijze worden besproken.⁶⁸

In 2005 had OHM zich al als doel gesteld de websites binnen het eigen domein van meer specifieke inhoud te voorzien en meer radio- en televisiegerelateerde inhoud toe te voegen. Het nut van internet werd nog eens benadrukt in de Mediawet van 2008. OHM heeft dan ook verschillende websites voor haar programma's waarop zij een interactief podium wil bieden voor haar verschillende doelgroepen.⁶⁹

---

⁶⁴ Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2008, p. 4.

⁶⁵ Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2009: OHM dichtbij het publiek, p. 6.

⁶⁶ Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010, p. 20.

⁶⁷ Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2008, p. 5.

⁶⁸ Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2008, p. 5.

⁶⁹ Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010, p. 20.

6. De Boeddhistische Omroep Stichting BOS

De Boeddhistische Omroep Stichting is op 30 juni 1999 opgericht als de rechtspersoon die – op basis van een delegatieovereenkomst – de zendmachtiging uitvoert, die de Boeddhistische Unie Nederland (BUN), als de enige representant van het georganiseerde boeddhisme in Nederland, per 1 september 2000 heeft verworven. Het doel van de BOS is het aanbieden van het boeddhistische gedachtegoed aan de Nederlandse samenleving door middel van televisie-, radio- en internetprogramma's en het uitoefenen van een brugfunctie zowel binnen het boeddhisme, als tussen het boeddhisme en niet boeddhisten en hun organisaties.⁷⁰ Net als voor de OHM, bespreek ik in dit hoofdstuk de doelgroepen, visie en programma's van de BOS.

6.1 Doelgroepen

De BOS richt zich op verschillende doelgroepen. In het algemeen op alle kijkers en luisteraars; in het bijzonder op allen die openstaan voor spiritualiteit en geestelijke verdieping; meer in het bijzonder op in het boeddhisme geïnteresseerden, sympathisanten en boeddhisten en meest in het bijzonder op speciale (vooral allochtone) groepen binnen de boeddhistische gemeenschap, zoals groepen die vooral voor hun jongere generaties behoefte hebben aan programma's waarmee zij zich kunnen identificeren en waardoor zij ook kunnen ervaren dat het boeddhisme een deel is van de Nederlandse samenleving.

De BOS stelt dat hun programma's primair op elk van deze vier soorten doelgroepen gericht zijn, maar dat ze de andere doelgroepen niet van zich mogen vervreemden en dat programma's worden gemaakt om een toegevoegde waarde te leveren aan hun kijkers en luisteraars.⁷¹

6.2 Visie

De BOS wil met haar uitzendingen niet speciale groepen vertegenwoordigen, maar boven alle partijen blijven staan. Hierbij gaat het niet om propaganda van het boeddhisme in welke vorm dan ook, maar om het bijdragen aan een maatschappij waarin de inzichten van het boeddhisme meer geïntegreerd zijn, waardoor leden van de maatschappij zich uitgenodigd voelen verantwoordelijkheid voor elkaar te nemen, vanuit dieper inzicht in de echte aard van alle bestaan. De kernbegrippen die de BOS dan ook aan haar programma's geeft zijn wijsheid en compassie.⁷²

6.3 Programma's

De BOS maakt een onderscheid in het gebruik van de verschillende media. Ze gebruikt televisie voornamelijk voor programma's met een minder accent op nieuws, maar gericht op diepgang en nuances. Hiertoe behoren onder andere documentaires, themaprogramma's en speelfilms. Radio wordt in het algemeen gebruikt voor programma's die een meer directe relatie hebben met de actualiteit. Hiertoe behoren onder andere een actualiteitenrubriek, reportages, commentaar van de boeddhistische gemeenschap over maatschappelijke kwesties, tentoonstelling-, film- en boekbesprekingen en een boeddhistische agenda. Op het internet worden over het algemeen radio- en televisieprogramma's online beschikbaar gesteld en wordt het gebruikt voor uitbreiding en ondersteuning van radio- en televisieactiviteiten, crossmediale producties en interactieve toepassingen.⁷³

De programmering die de BOS heeft vastgesteld, bestaat uit programma's met thema's uit het boeddhisme zelf; programma's over educatieve curricula van boeddhistische scholen en kloosters; programma's over de relatie tussen boeddhistische en westerse filosofie; programma's die ingaan op actuele en relevante maatschappelijke discussies en vraagstukken en programma's die ingaan op beeldende kunst, podiumkunsten, film, muziek en literatuur vanuit een boeddhistische geest.⁷⁴

Een speciaal onderdeel van BOS is Bodhitv.nl, een website voor jongeren die geïnteresseerd zijn in spiritualiteit en boeddhisme. Volgens de BOS is er een groeiende groep jongeren in Nederland geïnteresseerd in het boeddhisme en met Bodhitv.nl wil de omroepstichting een plek creëren waar jongeren zelf video-items kunnen maken en teksten kunnen schrijven over spiritualiteit en boeddhisme, gezien vanuit hun eigen belevingswereld.

---

⁷⁰ Website BOS, www.boeddhistischeomroep.nl.

⁷¹ Website BOS.

⁷² Website BOS.

⁷³ Website BOS.

⁷⁴ Website BOS.

6.4 Enquête Boeddhisme in Nederland

In 2009 heeft het MediaOnderzoek & Adviesbureau van de NPO in opdracht van de BOS een onderzoek uitgevoerd naar het boeddhisme in Nederland. Leidinggevend bij deze bepaling van de kwantitatieve aanhang van de religieuze of levensbeschouwelijke stroming is de door het Commissariaat voor de Media gehanteerde, van de Raad van State afkomstige, omschrijving van het begrip 'daadwerkelijke affiniteit': "Het aantal mensen met een daadwerkelijke affiniteit met de levensbeschouwing, die meer dan incidenteel moet zijn. Het eenmaal kopen van een boek of het eenmaal deelnemen aan een cursus is niet voldoende". Dit begrip is in het onderzoek vertaald naar de vragen (1) welke stroming op dit moment persoonlijk de meeste inspiratie en richting biedt en (2) welke stroming daarnaast ook inspiratie en richting biedt.⁷⁵

Van de respondenten gaf 56% aan zich door een religieuze of levensbeschouwelijke stroming geïnspireerd te voelen. Hiervan gaf bijna 3% aan dat het boeddhisme hen de meeste inspiratie en richting biedt. Omgerekend naar de gehele bevolking van 18 jaar en ouder komt dit neer op meer dan 340.000 personen.⁷⁶ Van de groep die aangaf dat in ieder geval één religieuze of levensbeschouwelijke stroming hen inspiratie biedt, stelde 7% dat het boeddhisme hen ook inspiratie en richting biedt. Dit komt neer op meer dan 495.000 personen. De resultaten van de twee vragen gecombineerd geeft aan dat over de gehele bevolking van 18 jaar en ouder het boeddhisme aan 6,7% inspiratie en richting biedt. Dit komt neer op ongeveer 847.000 personen die affiniteit met het boeddhisme hebben. Met de allochtone boeddhistische bevolking erbij gaat het om een totaal van circa 900.000 Nederlanders.⁷⁷ Opvallend hierbij was de het vooral ging om vrouwen, de leeftijdsgroep 55-64 en hoger opgeleiden.

Uit het onderzoek blijkt dat het Tibetaans boeddhisme momenteel in Nederland de meest populaire stroming is. Omgerekend circa 200.000 Nederlanders identificeert zich met deze boeddhistische stroming. Het Mahayana (Zen) boeddhisme heeft een aanhang van circa 94.000 mensen. Slechts een zeer klein aantal deelnemers identificeert zich met het Theravada boeddhisme of een andere stroming. Ongeveer 25% van de respondenten gaf aan zich boeddhist te voelen, maar zich niet te identificeren met een bepaalde stroming. Dit komt neer om circa 210.000 Nederlanders. Ook bleek uit de antwoorden dat relatief veel mensen zich pas de laatste jaren zijn gaan bezighouden met het boeddhisme.⁷⁸

Het onderzoek vroeg ook naar waar de respondenten hun informatie over religie en levensbeschouwing vandaan haalden. Het bleek dat opvoeding hierbij de belangrijkste rol speelde. Voor bijna de helft (47%) van de ondervraagden was dit één van de belangrijkste bronnen. Religieuze instellingen of andere levensbeschouwelijke centra spelen ook een zeer grote rol en staan hierin op de tweede plaats (43%).⁷⁹ Boeken en televisie spelen nagenoeg een gelijke rol als informatiebron voor religieuze en levensbeschouwelijke zaken. Voor 23% van de ondervraagden zijn boeken één van de meest belangrijke bronnen en voor 21% is dit televisie. Internet (9%) en radio (5%) spelen in verhouding een veel kleinere rol als het gaat om algemene informatiebronnen over religie en levensbeschouwing.⁸⁰

Tenslotte is er in het onderzoek gevraagd naar de bekendheid van de omroepen met een religieuze grondslag. De BOS is onder de deelnemers relatief het minst bekend. 84% gaf aan deze omroep niet te kennen. Ook de Joodse Omroep en de OHM (81,6%) zijn relatief onbekend. Opvallend is dat de Humanistische Omroep een stuk bekender is dan de BOS, terwijl uit voorgaande cijfers bleek dat er juist tussen deze twee groepen nogal een overlap was wat betreft affiniteit. Van alle 2.42-omroepen is de IKON relatief het meest bekend en wordt er ook het vaakst naar gekeken. De ondervraagden waren met de omroepen EO, KRO en NCRV over het algemeen veel meer bekend dat met de 2.42-omroepen.⁸¹

---

⁷⁵ NPO, MediaOnderzoek&Advies, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland (2 april 2010) p. 23.

⁷⁶ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 24.

⁷⁷ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 25.

⁷⁸ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 45.

⁷⁹ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 47.

⁸⁰ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 48.

⁸¹ NPO, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland, p. 55.

7. Een vergelijking tussen de OHM en de BOS

In de voorgaande hoofdstukken heb ik de inrichting van de Nederlandse Publieke Omroep met betrekking tot de 2.42-omroepen, de hindoeïstische en boeddhistische gemeenschappen en de OHM en de BOS besproken. Dit om de vraag wat de overeenkomsten en verschillen tussen beide omroepen zijn, te kunnen beantwoorden.

De publieke omroep

In het licht van het publieke omroepbestel vertonen de OHM en de BOS overeenkomsten. Net als de andere omroepstichtingen die hun zendmachtiging hebben gekregen op grond van hun kerkgenootschappen of geestelijke grondslag willen zij hun eigen wereldvisie uitdragen. Daarnaast hebben al deze omroepen, inclusief de OHM en de BOS, een toenemende belangstelling voor jongeren en internet. Deze twee punten zijn voor alle omroepen, net als voor de Nederlandse Publieke Omroep, belangrijke beleidspunten waarmee ze hopen hun bereik onder de Nederlandse bevolking te vergroten en deze ook voor langere tijd vast te houden.

Het verschil binnen de Nederlandse publieke omroep zit dus niet zozeer tussen de OHM en de BOS, maar zit naar mijn idee tussen de 'christelijke' en 'niet-christelijke' omroepen. Ten eerste willen de 'christelijke' omroepen (IKON, RKK en ZvK) hun eigen achterban bereiken en inspireren, maar zijn zij ook op zoek naar een manier om mensen die niet (meer) bekend zijn met de christelijke traditie te bereiken en inspiratie te bieden. Zij hebben zich als doel gesteld de 'religieus zoekenden' te bereiken en de afnemende functies van het institutioneel-kerkelijke kader over te nemen.

De 'niet-christelijke' omroepen (naast de OHM en de BOS ook HUMAN, JO en de voormalige NMO en NIO) willen uiteraard ook hun eigen achterban bereiken, maar hebben als doel om de rest van de samenleving bekend te maken met hun wereldvisies en principes. Zij zien voor zichzelf een belangrijke taak weggelegd om hun achterban te laten integreren in de Nederlandse samenleving door die samenleving te informeren over hun eigen achterban. Daarnaast willen deze omroepen hun doelgroepen helpen met eventuele conflicten die zij ervaren in de Nederlandse maatschappelijke context. De OHM en de BOS passen wat betreft hun doelgroepen en missies beiden binnen dit tweede kader. De OHM richt zich namelijk in eerste instantie op de Hindoeïstische gemeenschap om daarin problemen bespreekbaar te maken. Ook de BOS heeft als specifieke doelgroepen Nederlandse boeddhisten en meer in het bijzonder allochtone groepen binnen de boeddhistische gemeenschap. Wel richten zowel de OHM als de BOS zich, meer dan andere niet-christelijke omroepen, ook op niet-gelovigen die affectie hebben met of geïnteresseerd zijn in hun levensbeschouwingen.

Religie vs. etnische minderheid

Ten tweede zit het verschil, naast de mensen die de omroepen willen bereiken, in de mensen die de omroepen proberen te vertegenwoordigen. Oftewel: er bestaat een verschil in etnische meerderheid en etnische minderheid. Het is geen toeval dat de twee oudste 2.42-omroepen IKON en RKK (en officieel de ZvK) voortkomen uit christelijke gemeenschappen in Nederland. Zij vertegenwoordigen dan ook een meerderheid van de bevolkingsgroep. De andere omroepen vertegenwoordigen niet alleen een geestelijke grondslag, maar ook een etnische minderheid. Dit lijkt misschien in eerste instantie minder het geval voor HUMAN, maar deze omroep richt zich wel bewust op allochtonen en de multiculturele samenleving. Dit zorgt ervoor dat deze omroepen een dubbele taak hebben: ten eerste de eigen etnische minderheid te bereiken en ten tweede de meerderheid van de bevolking te bereiken om integratie en emancipatie te bevorderen. Maar dit zorgt er ook voor dat de omroepen geen homogene achterban hebben: de gelovige en etnische achterban hoeft namelijk niet overeen te komen. De besturen van deze omroepen willen dus de rest van de Nederlanders bereiken om vooroordelen over cultuurverschillen en sociale posities te veranderen, maar ook zowel hun religieuze als etnische achterban vertegenwoordigen. Dit betekent dat ze moeten schipperen en concessies moeten maken wat betreft hun programma's. Het feit dat dit moeilijk is, blijkt doordat de NIO en NMO het, naast hun financiële problemen, niet overeenkwamen over wat voor soort programma's ze moesten maken en daardoor zelfs de omroepen hebben opgeheven.

Deze vertegenwoordiging van een etnische minderheid geldt zowel voor de OHM als de BOS. Uit het onderzoek dat de BOS heeft laten uitvoeren blijkt echter dat beide omroepen niet slagen in hun doel om ook de etnische meerderheid van de Nederlandse bevolking te bereiken. Ongeveer 83% van de ondervraagden gaf namelijk in dat onderzoek aan beide omroepen helemaal niet te kennen. Tussen de OHM en de BOS bestaat echter in dit opzicht een groot verschil: de OHM vertegenwoordigt ten eerste het hindoeïsme in Nederland, maar daarnaast de Hindoeïstische gemeenschap. En hoewel die gemeenschap vooral bestaat uit hindoes, komen niet alle religieuze rituelen en overtuigingen binnen die gemeenschap overeen. Toch wil de OHM al deze mensen bereiken, net als de Nederlanders die 'spiritueel zoekende' zijn. De BOS vertegenwoordigt daarentegen geen algemene gemeenschap, maar verschillende etnische minderheden die het boeddhisme aanhangen op hun eigen manier. Daarnaast wil de BOS de rest van de Nederlanders bereiken om de boeddhistische waarden in de samenleving te implementeren. Hierin zit het grote verschil tussen de OHM en de BOS: probeert de OHM zowel

een religieuze als etnische minderheid te vertegenwoordigen, de BOS heeft zich bewust boven alle partijen geplaatst.

Concluderend kun je zeggen dat er verschillen binnen de 2.42-omroepen bestaan op basis van religie en etnische minderheden. De 'christelijke' omroepen dragen hun religieuze visie uit via radio, televisie en internet, terwijl de andere omroepen niet alleen hun religieuze visie willen uitdragen, maar ook een etnische minderheid willen vertegenwoordigen en deze minderheid willen helpen met integreren en emanciperen binnen de Nederlandse samenleving.

De achterban

Zoals de OHM en de BOS in het kader van de publieke omroep voornamelijk overeenkomsten vertonen, is dit in het kader van hun achterban dus nogal anders. De hindoeïstische en boeddhistische gemeenschappen in Nederland zijn namelijk amper te vergelijken. De hindoeïstische gemeenschap bestaat voornamelijk uit de Hindoestanen die uit Suriname naar Nederland zijn gekomen en nu met ongeveer 100.000 mensen een groot deel van de Nederlandse bevolking vormen. De boeddhistische gemeenschap is moeilijker te duiden. Er is een groep van allochtone boeddhisten uit Azië, maar een groter deel bestaat uit autochtone boeddhisten en dan voornamelijk uit geïnteresseerde en sympathiserende Nederlanders, die zichzelf echter vaak geen boeddhist noemen.

De positie van de omroepen blijkt hierdoor binnen deze gemeenschappen dus te verschillen. De OHM komt voort uit de twee grootste georganiseerde hindoeïstische stromingen in Nederland, de Sanatan Dharm en de Arya Samaj, en richt zich met name op Hindoestaanse volwassenen en jongeren. De problemen die deze groepen meemaken probeert de omroep bespreekbaar te maken. Voor de Hindoestaanse volwassenen gaat het hierbij om problemen die de dubbele migratie uit India en daarna uit Suriname met zich mee hebben gebracht en om het spanningsveld tussen de traditionele cultuur en de Nederlandse samenleving waarbij vele regels en rituelen aangepast moesten worden. Voor de Hindoestaanse jongeren gaat het met name over de generatiekloof tussen ouders en kinderen en de OHM wil hen helpen bij de zoektocht naar de eigen culturele identiteit.

De BOS komt voort uit de boeddhistische koepelorganisatie BUN en wil daarom ook boven alle partijen blijven staan. De omroep plaatst zichzelf dan ook niet zozeer binnen de gemeenschap – deels omdat het gewoonweg niet helemaal duidelijk is wie die gemeenschap eigenlijk vormen – maar richt zich meer op de samenleving als geheel. De BOS wil de boeddhistische kernwaarden in de maatschappij implementeren, zodat iedereen daarvan leert en zowel de persoon als de samenleving daarvan beter worden.

Concluderend kun je zien dat de OHM zich in tegenstelling tot de BOS zich dus veel meer in de eigen gemeenschap plaatst, terwijl de BOS veel meer missionair gericht is dan de OHM en zich dus niet zozeer binnen de eigen gemeenschap wil plaatsen, als wel binnen de gehele Nederlandse samenleving.

8. Nawoord

Aan het einde van dit onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen de OHM en de BOS, wil ik hier nog enkele kanttekeningen plaatsen. Tijdens mijn onderzoek ben ik namelijk tegen verschillende vragen aangelopen waarvoor hier helaas geen plaats was, maar die wel een bijdrage zouden kunnen leveren of interessant zijn voor verder onderzoek.

Ten eerste rest mij de vraag wat de gevolgtrekkingen zouden kunnen zijn van dit onderzoek. Hoewel het duidelijk is geworden dat de OHM en de BOS meer verschillen vertonen dan overeenkomsten, kun je je afvragen of je hier een kwalitatief oordeel over kunt of moet geven. Het is namelijk aan de ene kant logisch dat aangezien het hindoeïsme en boeddhisme en hun gemeenschappen in Nederland verschillen en dat daarom de omroepen hier op hun eigen manier op inspelen. Maar toch hebben ze (net als de andere 2.42-omroepen) beide de missie om hun wereldvisie via radio, televisie en internet te verspreiden. Het is dan ook de vraag welke van de twee dat het beste lukt en of ze dingen van elkaar zouden kunnen leren.

Ten tweede lijkt het mij interessant als er verder onderzoek wordt gedaan naar de 2.42-omroepen. Zoals uit de enquête van de BOS namelijk blijkt, kennen de meeste Nederlanders vrijwel alleen de IKON en een kleiner deel ook HUMAN. Ik vraag mij dan ook af hoever het bereik van deze omroepen daadwerkelijk is en in hoeverre ze nog relevant zijn. Het is namelijk ook niet duidelijk wat hun bereik is onder de eigen achterban. Een goed begin voor zo'n verder onderzoek zou het rapport van de visitatiecommissie Landelijke Publieke Omroep 2004-2008, waarin kijk- en luistercijfers van de omroepen worden vastgesteld.

Ten slotte lijkt mij de notie van postmoderne spiritualiteit in dit opzicht ook interessant. Het idee dat na de ontzuiling in Nederland de vaste waarden zijn gaan schuiven en mensen steeds meer 'religieus zoekende' zijn, speelt ook een rol in het beleid van de verschillende 2.42-omroepen. Zij zijn zich bewust van de notie dat steeds meer waarden uit verschillende religies worden losgekoppeld van hun oorsprong en dat mensen gaan 'shoppen' om naar eigen inzicht en behoefte die elementen eruit te halen die zij voor zichzelf geschikt achten. Toch rest mij de vraag, met het oog op de lage kijk- en luistercijfers van onder andere de OHM en de BOS, in hoeverre er echt sprake is van 'shoppen'. Als mensen namelijk van elke religie elementen zouden nemen om een persoonlijke levensbeschouwing te creëren, dan lijkt het mij dat televisie hier een uitstekend medium voor is. Of gebruikt men hier juist internet voor en in hoeverre dan de websites van de 2.42-omroepen?

Deze kanttekeningen en nieuwe vragen lijken mij een interessant beginpunt voor verder onderzoek naar niet alleen de OHM en de BOS, maar naar het principe van de 2.42-omroepen in het algemeen en de verscheidene omroepen afzonderlijk.

9. Literatuur

- Blom, J.C.H., J. Wieten en H.B.M. Wijffes (red.), Van geloof, hoop en liefde. Vijftig jaar interkerkelijke omroep in Nederland, 1946-1996 (Kampen 1996)
- Burg, C.J., 'De religieuze achtergrond van het hindoeïsme in Nederland' in: A.M.G. van Dijk (red.), Hindoeïsme in Nederland. Achtergronden, geloofsbeleving en toekomstperspectieven van Surinaamse hindoes in de Nederlandse samenleving (Budel 1999)
- Burg, C. van der, 'Een stukje koloniale geschiedenis', in: Jan Slomp (red.), Wereldgodsdiensten in Nederland. Christenen in gesprek met moslims, hindoes en boeddhisten (Amersfoort 1991)
- Gemert, V.J. van, Boeddhisme in Nederland (Nijmegen 1990)
- Goede, Peter de, Omroepbeleid met en tegen de tijd. Interacties en instituties in het Nederlands omroepbestel 1919-1999 (Amsterdam 1999)
- Haan, Ido de, en Jan Willem Duyvendak (red), In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002 (Zutphen 2002)
- IKON, Visienota Oprecht, betrouwbaar, uitdagend, verdiepend (Hilversum 2006)
- Kloppenborg, M.A.G.Th., 'Het boeddhisme' in: Jan Weerdenburg (red.), *Studium Generale. In grote lijnen: de godsdiensten van de wereld*, Utrecht, reeks 9303, 1993
- Kranenborg, R., Serie Wegwijs: Hindoeïsme (Kok-Kampen 2006)
- NPO, MediaOnderzoek&Advies, Resultaten Enquête Boeddhisme in Nederland (2 april 2010)
- NPO, Samenvatting Concessiebeleidsplan 2010-2016: Verbinden, Verrijken, Verrassen (Houten 2010)
- Rapport van de visitatiecommissie Landelijke Publieke Omroep 2004-2008, De Publieke Omroep: het spel, de spelers, het doel (2009)
- Schouten, J.P., 'Hindoeïsme', in: Meerten ter Borg (red.), Handboek Religie in Nederland: perspectief, overzicht, debat (Zoetermeer 2008)
- Schouten, J.P., 'Hindoes in Nederland: een overzicht', in: A.M.G. van Dijk (red.), Hindoeïsme in Nederland. Achtergronden, geloofsbeleving en toekomstperspectieven van Surinaamse hindoes in de Nederlandse samenleving (Budel 1999)
- Stichting Humanistische Omroep, Jaarverslag 2009 (Hilversum 2009)
- Stichting Organisatie Hindoe Media, Beleidsplan 2005-2010: Informeren en inspireren (december 2004)
- Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2008
- Stichting Organisatie Hindoe Media, Jaarverslag 2009: OHM dichtbij het publiek
- Velde, Paul van der, 'Boeddhisme', in: Meerten ter Borg (red.), Handboek Religie in Nederland: perspectief, overzicht, debat (Zoetermeer 2008)
- Websites:**
- Boeddhistische Omroep: www.boeddhistischeomroep.nl
- Overheidsinformatie, Wet- en regelgeving, Mediawet 2008: www.overheid.nl
- Zendtijd voor Kerken: www.zvk.nl